

Далибор Ђукић

Универзитет у Београду

Правни факултет

e-mail: dalibor.djukic@ius.bg.ac.rs

ОДНОС ДРЖАВЕ И ВЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ-УСПОСТАВЉАЊЕ РЕЖИМА СЕКУЛАРНЕ КОНТРОЛЕ НА ПРИМЕРУ УДРУЖЕЊА СВЕШТЕНИКА И ВЕРСКИХ СЛУЖБЕНИКА

Анстракт: Након Другог светског рата долази до радикалне промене модела односа државе и цркава и верских заједница у свим државама које су се нашле у совјетској сфери утицаја. Идеолошка поставка коју су нове власти прихватиле видела је у религији не само остатке назадног и превазиђеног друштвеног уређења, већ и директну конкуренцију на пољу идеолошке индоктринације становништва. Одвајање цркава и верских заједница од државе спроведено је на ригидан начин, при чему је отворено непријатељство државе према најутицајнијим међу њима требало да води ка њиховој друштвеној маргинализацији. Савремена истраживања показују да је тај модел строге или ригидне одвојености државе и религије уместо раздвајања компетенција и удаљавања државе из области чисто верских послова, довео до бројних интервенција државе у домену верских питања и нарушавања аутономије цркава и верских заједница, али и верске слободе генерално. У раду ће бити проверено у којој мери се ова теорија може применити на модел односа државе и религије у социјалистичкој Југославији и то на примеру оснивања, рада и деловања удружења свештеника и верских службеника у Социјалистичкој Републици Србији и односа Републичке комисије за верска питања према њима. Такође, биће приказана еволуција нормативног оквира којим је био уређен правни положај цркава и верских заједница, као и пракса органа надлежних за послове вера. Циљ је да се укаже на постепену изградњу система секуларне контроле над верама, који је водио ка озбиљним повредама аутономије цркава и верских заједница.

Кључне речи: држава и црква, социјалистичка Југославија, Комисија за верска питања, одвојеност државе и цркве, свештеничка удружења.

Увод

Након Другог светског рата нове југословенске власти укинуле су све прописе који су били на снази у моменту окупације као и оне који су донети за време окупације.¹ На тај начин су сви прописи који су уређивале односе између државе и цркава и верских заједница у Краљевини Југославији стављени ван снаге. Нови модел, усаглашен са

¹ Закон о потврди и изменама Одлуке о укидању и неважности свих правних прописа донетих од стране окупатора и њихових помагача за време окупације, о важности одлука које су за то време донете, о укидању правних прописа који су били на снази у часу непријатељске окупације, Службени лист ФНРЈ 86/1946.

марксистичком идеологијом, полако је изграђиван, док су цркве и верске заједнице трпеле различите видове притисака који су требали да елиминишу религију из јавне сфере и да их приморају да постану део монолитне државне и партијске структуре, прихватајући новоуспостављени режим са његовим вредностима.

У теорији постоје различите типологизације односа државе и цркава и верских заједница, при чему се комунистички модели (ако се спомињу) углавном сврставају у категорију екстремних модела које карактерише негативан однос према религији, изразит антиклерикализам, елиминација религије као друштвеног фактора и њено потискивање у приватну сферу.² Иако нема прецизне дефиниције модела који је примењиван у већини социјалистичких држава које су се налазиле у совјетској сфери утицаја, горе наведене карактеристике су заједничке, при чему се степен елиминације религије разликовао. Тако је Албанија била екстреман пример аболитионистичког режима који је отворено забрањивао и терорисао цркве и верске заједнице.³ Југословенски модел, међутим, имао је своје особености и разликовао се од осталих режима који су били под већим утицајем Совјетског Савеза.

У раду је анализиран правни оквир којим је био уређен однос државе и цркава и верских заједница у социјалистичкој Југославији са фокусом на оснивању, деловању и правном статусу различитих удружења свештеника и верских службеника. Кроз призму односа државе према тим удружењима разматра се у којој мери је одвојеност државе и цркава и верских заједница остала само уставна норма која је важила за цркве и верске заједнице, али не и за државу и њене органе. Основна хипотеза која се доказује у раду јесте да је модел строге одвојености државе од цркава и верских заједница у социјалистичкој Југославији заправо представљао облик режима секуларне контроле над различитим субјектима верске слободе. Иако су устав и закони о верским заједницама социјалистичке Југославије прописивали одвојеност државе и цркава и верских заједница, пракса надлежних државних органа показује да до таквог стриктног одвајања није дошло зато што је држава настојала да задржи контролу над црквама и верским заједницама и да интервенише у њиховим унутрашњим питањима чиме је нарушавала њихову аутономију. Како је тај модел функционисао, у овом раду, биће приказано на примеру удружења свештеника и верских службеника и њихових комплексних односа са Републичком комисијом за верска питања Србије.

У раду се термин верске заједнице користи да означи не само оне верске организације које се самоидентификују као верске заједнице, већ и оне верске организације које се идентификују као цркве, покрети, заједнице верника и сл. Употреба овог појма оправдана је чињеницом да је реч о нормативном термину који је током еволуције прописан у социјалистичкој Југославији преовладао као генусни појам којим су означаване све верске организације.

Иако је током постојања социјалистичке Југославије уложен значајан напор да се формирају удружења свештеника и верских службеника свих већих цркава и верских заједница, реализација тих планова је наилазила на отпор како великодостојника цркава и верских заједница, тако и самих свештеника и верских службеника. И поред значајног отпора, формирана су удружења при свим већим верским организацијама укључујући Српску православну цркву, Римокатоличку цркву и Исламску заједницу. Истраживање се фокусира на Савез удружења православног свештенства ФНРЈ и његове подручне јединице као и на њихов однос према Републичкој комисији за верска питања Србије.

² Barker, 2019, 23; Ahdar, Leigh, 2013, 88–89; Durham, Scarffs, 2019, 128.

³ Tonnes, 1975, 4–7.

У првом делу рада дат је сумаран приказ преласка са предратног на послератни модел односа државе и цркава и верских заједница, док се у другом делу рада говори о државним органима надлежним за послове вера у социјалистичкој Југославији. Треће поглавље садржи краћи приказ оснивања и деловања удружења свештеника и верских службеника, док је четврто поглавље посвећено односу тих удружења и Републичке комисије за верска питања Србије. У последњем делу рада се анализира у којој мери је деловање удружења свештеника и верских службеника у социјалистичкој Југославији представљало повреду верске аутономије цркава и верских заједница.

Промена модела односа државе и цркава и верских заједница

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији учињени су први кораци ка раздвајању државе и цркава и верских заједница и напуштању система државне вере који је примењиван у краљевинама Србији и Црној Гори.⁴ За разлику од поменутих краљевина које су унеле своју државност у заједничку државу Јужних Словена, нова држава била је вишенационална и мултиконфесионална, али и опредељена да бројне правне односе уреди на модерним основама. Краљевине СХС и Југославије нису садржале одредбе о државној вери. И поред тога, верско законодавство краља Александра није лишило признате и усвојене вероисповести статуса „јавноправних корпорација“. Оне су задржале читав низ јавноправних овлашћења као што је вођење матичних књига, закључивање брака, судска надлежност у брачним споровима, извођење верске наставе у државним школама, помоћ државних органа при извршавању одлука верских власти, али и читав низ привилегија попут сталне државне помоћи, права да распишу верски прирез који би прикупљала државна пореска администрација, различитих пореских олакшица и сл.⁵ Реч је, дакле, о комплексном моделу односа државе и цркава и верских заједница у којем Троицки види трагове не само основне паритетно-правне теорије, већ и трагове теорије координације и теорије државне цркве.⁶

Током Другог светског рата и окупације изнијансиран и комплексан модел односа државе и цркава и верских заједница из предратне Југославије морао је бити напуштен. Окупационе власти појединих области настојале су да остваре своје циљеве у домену слободе вероисповести и међуверских односа укидајући, мењајући и оснивајући верске организације. На удару је посебно била Српска православна црква чија се територија канонске јурисдикције нашла у оквирима више окупираних подручја, при чему је оснивањем Хрватске православне цркве,⁷ ширењем бугарске егзархије у Македонији и покушајима оснивања Угарске православне цркве јединство њене организационе структуре озбиљно доведено у питање.⁸

Након Другог светског рата изградња новог модела односа државе и цркава и верских заједница у нормативном погледу текла је споро. Током трајања тог правног вакуума верске организације, како оне највеће тако и оне мање, трпеле су најпре отворене претње и терор, да би нешто касније они били замењени перфиднијим и прикривеним притисцима.⁹ Коначан отклон од предратног модела односа државе и цркава и верских

⁴ Постепено напуштање система државне вере почело је одмах након балканских ратова јер је територија обе државе проширена на области насељене неправославним становништвом.

⁵ Новаковић, 1991, 955.

⁶ Троицки, 1935, 17.

⁷ Ђукић, 2017, 270.

⁸ Radić, Kalkandjieva, 2023, 639 и Вуковић, 1991, 89-104.

⁹ Радуловић, 2007, 83.

заједница учињен је доношењем уредбе и касније закона о укидању свих прописа донетих пре и за време окупације.¹⁰ Први обриси новог система почињу да се формирају у домену кривичног права,¹¹ што је на симболичан начин показивало однос нових власти према религији. Уставом ФНРЈ из 1946. године коначно је регулисан однос између државе и цркава и верских заједница, јер је чл. 25 прописано да је црква одвојена од државе.¹² Устав је гарантовао слободу савести и вероисповести, санкционисао је злоупотребу цркве и вере у политичке сврхе и предвиђао је могућност финансирања верских заједница из јавних прихода. Управо у тој могућности се види разлика у односу на modele француског лаици-тета и строге одвојености, при чему не треба губити из вида да је финансијска подршка коришћена као инструмент за постизање државних циљева и контролу верских заједница, о чему ће бити више речи у следећим поглављима.¹³ Иако је Уставом прописано да су држава и црква одвојене, пракса је показала да се држава интензивно мешала у унутрашња питања цркава и верских заједница. Одвојеност је, дакле, посматрана као систем у којем су верске организације одвојене од државе, али држава није одвојена од њих.

Органи надлежни за послове верских заједница

У Краљевини Југославији послови везани за цркве и верске заједнице налазили су се у надлежности Министарства правде. Већ на првом заседању АВНОЈ-а 1942. године био је формиран Извршни одбор у оквиру којег је деловао Верски одсек. На његовом челу био је Владимир Зечевић, православни свештеник, а по извештају од 26. децембра 1942. године види се да је већина активности тог Одсека била усмерена на пропагандни рад међу припадницима три највеће верске заједнице у земљи.¹⁴ На првој заједничкој седници Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) и Председништва АВНОЈ-а крајем 1943. године тадашњи маршал је предложио образовање комисије за вере при АВНОЈ-у.¹⁵ Већ почетком наредне године формирана је Комисија за религиозне послове коју је у Словенији основао Slovenski narodnoosvobodilni svet,¹⁶ док су исте године формиране сличне комисије у Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији.¹⁷ Председништво Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС) основало је 26. фебруара 1945. године Верску комисију „са задатком да као саветодавно тело проучава питања односа између појединих вероисповести и цркава као и питање односа између цркве и државе“.¹⁸ Уредбом Председништва Министарског савета ДФЈ, Повереништво за верске послове у саставу НКОЈ-а, прерасло је у Државну комисију за

¹⁰ Закон о потврди и изменама Одлуке о укидању и неважности свих правних прописа донетих од стране окупатора и њихових помагача за време окупације, о важности одлука које су за то време донете, о укидању правних прописа који су били на снази у часу непријатељске окупације, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 86/1946.

¹¹ Закон о забрани изазивања националне, расне и верске мржње и раздора, *Службени лист ДФЈ*, бр. 36/1945; Закон о уређењу народних судова, *Службени лист ДФЈ*, бр. 67/1945.

¹² Одлука уставотворне скупштине Федеративне Народне републике Југославије о проглашењу Устава Федеративне Народне Републике Југославије - Устав ФНРЈ, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 10/1946.

¹³ Војић, 2019, 60-61.

¹⁴ Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, 1963, 86.

¹⁵ Lazić, 1976, 108.

¹⁶ Petešić, 1982, 44.

¹⁷ Радић, 2012, 32-33; Akmadža, 2022, 11.

¹⁸ Одлука о оснивању Верске комисије при Претседништву АСНОС-а, *Службени гласник Србије*, бр. 4/1945.

верска питања.¹⁹ У њен делокруг спадало је између осталог и припремање материјала за законско уређивање односа између државе и верских заједница и старање о примени свих законских прописа који се односе на уређење односа цркве и државе. Иако је формирана 1945, Комисија је почела са радом тек 1948. године (Радић, 2012, 16). У сваком случају, овакав плурализам државних органа надлежних за послове цркава и верских заједница пратио је у начелу државно уређење: формирана је једна централна комисија на нивоу федерације, док су паралелно деловале комисије на нивоу федеративних република, а касније и покрајина.

Удружења свештеника и верских службеника

Прва свештеничка удружења у Србији формирана су још крајем 19. века. Њихови циљеви углавном су били усмерени на побољшање материјалног статуса свештенства. Након Другог светског рата слична удружења формирају тзв. „прогресивни“ свештеници који су били спремни да успоставе сарадњу са новим властима и да се активно укључе у различите врсте организација блиских режиму и држави, али и да преузму високе политичке функције. У првом периоду када је дошло до ресетовања односа између државе и цркава и верских заједница, држава је преко служби безбедности успела да обезбеди подршку једног дела ниже ранжираних свештеника и верских службеника.²⁰ Како би се њихов рад формализовао створена су већ у првим годинама након рата удружења свештеника широм Југославије. Радић примећује да није лако идентификовати у којој мери су удружења оснивана спонтано или по налогу власти у првим годинама након рата.²¹ Касније она постају изузетно користан инструмент којим држава врши притисак на Цркву, посебно након што су високе јерархије Римокатоличке цркве и СПЦ одбиле да сарађују са државом. Блиска сарадња између удружења свештеника и верских службеника и државних органа била је неопходна како би режим задржао контролу над њима, али и да би таква врста парацрквене и параверске организације успела да опстане. Деловање таквих удружења и њихов однос са државним органима веома сликовито дочаравају како су власти социјалистичке Југославије спроводиле уставни модел одвојености државе и цркве.

Оснивање удружења свештеника и верских службеника наилазило је на отпор не само централних органа цркава и верских заједница, већ и самих свештеника. Више успеха у оснивању удружења православних свештеника било је у оним областима у којима су свештеници били материјално сиромашнији, док је најмање успеха у почетку било на територији НР Србије, а касније и НР Босне и Херцеговине јер су у тој републици парохије биле велике због мањка свештеничког кадра.²²

Однос Комисије за верска питања и удружења свештеника и верских службеника

Први и најважнији аспект који би требало узети у обзир јесте финансирање удружења свештеника и верских службеника из државног буџета. Иако није непознато да је југословенска држава давала финансијску помоћ верским заједницама, која је углавном била далеко нижа од вредности имовине која им је одузета, неупоредиво већу великодуш-

¹⁹ Уредба о оснивању Државне комисије за верска питања, *Службени лист ДФЈ*, бр. 62/1945.

²⁰ Радић, 2002а, 307.

²¹ Радић 2002а, 301.

²² Радић, 2002а, 311.

ност показивала је према удружењима свештеника и верских службеника. На седници Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа (СИВ) од 25. јуна 1953. године разматрана су питања у вези са дотацијама верским заједницама и усвојен је закључак у складу са којим се даје препорука да Државна комисија за верска питања (ДКВП) „пружи пуну помоћ свештеничким удружењима али да се води рачуна да ту помоћ не користи црква“.²³

Како се види из Записника са седнице Земаљске комисије за верске послове при Председништву Владе НР Србије, одржане 21. јануара 1950. године, председник те Комисије, протојереј Милан Смиљанић навео је да је Комисија у претходној години пружала помоћ Удружењу православног свештенства. Осим тога Комисија је слала делегате на све скупштине републичких удружења, као и на оснивачке скупштине удружења римокатоличког свештенства у Словенији и Босни и Херцеговини.²⁴ Дакле, не само да су службе безбедности иницирале и подстицале формирање удружења свештеника и верских службеника, већ су представници државне Комисије за верска питања били присутни на оснивачким и редовним скупштинама тих удружења. Из тог разлога не чуде притисци које је вршила држава да цркве и верске заједнице признају таква удружења, иако би се укључивањем удружења у црквену организацију, заправо, дошло до ситуације да државни органи учествују у раду црквених и верских тела.

Седница Земаљске комисије за верске послове која је одржана 26. јануара 1951. године скоро у потпуности је била посвећена удружењима свештеника и верских службеника. Како се види из записника, Комисија је током 1950. године пружала материјалну, техничку и саветодавну помоћ не само удружењима православних свештеника, већ и верским службеницима других конфесија и верских организација који су имали намеру да оснују своја удружења. Донета је и одлука да Комисија настави да прати рад удружења српског православног свештенства и да му пружа помоћ у раду и „правилном развоју“. Такође, донете су и одлуке о пружању помоћи верским службеницима Исламске заједнице и Словачке евангеличке цркве, како би и они формирали сопствена удружења. Такође, Комисија је расправљала и о евентуалном оснивању удружења румунских православних свештеника. У овом случају одлуке које су донете су биле донекле неутралне. Иако је Комисија заузела став да би румунски свештеници требало да формирају сопствено удружење или један подбор удружења српских православних свештеника, ипак је препустила свештеницима Румунске православне цркве да одлуче у којој форми ће се организовати.²⁵

На седници од 20. јуна 1952. године констатовано је да Комисија нема довољан увид у рад удружења православног свештенства.²⁶ И поред све повезаности свих постојећих удружења са Комисијом, владало је уверење да тек треба остварити потпун увид у све активности свештеничких удружења. Такође, на истој седници је донет закључак да би требало спречити рад удружења која нису пријављена и немају одобрење за рад, што показује да нису сви облици организовања верника и верских службеника били подједнако прихватљиви.²⁷

Комисија је државну материјалну помоћ која је исплаћивана за потребе верских заједница отворено користила за промовисање удружења која су јој била блиска. Тако је на седници од 15. септембра 1954. године констатовано да индивидуалне помоћи које

²³ АЈ, Савезна комисија за верска питања, 144-12.

²⁴ Радић, Митровић 2012, 119.

²⁵ Радић, Митровић 2012, 126.

²⁶ Радић, Митровић 2012, 131.

²⁷ Занимљиво је да се Комисија старала и о потребама органа свештеничких удружења, па је тако донета одлука да се реши стамбено питање секретара Удружења православних свештеника НРС. Радић, Митровић 2012, 131.

Извршно веће даје верским службеницима не треба исплаћивати директно, већ преко њихових удружења „јер би на тај начин порастао значај Удружења, а у исто време обезбедила би се правилнија подела помоћи“.²⁸ Такође, на истој седници предложено је да се пружи већа подршка свих органа народних власти удружењима свештеника и учешћу свештеника у другим масовним организацијама.²⁹ Занимљиво је да су донете и одлуке о износима државне новчане помоћи верским заједницама, при чему је захтев Светог архијерејског синода за субвенцију за рад Богословског факултета одбијен, док су захтеви Исламске заједнице у Приштини за дотацију којом се, између осталог, финансирала медреса у Приштини, као и захтеви различитих удружења свештеника и верских службеника одобрени. Такође, финансиране су различите активности свештеничких удружења попут опремања свештеничког летовалишта у Прасквици,³⁰ набавке штофа за мантије и сл.³¹ Финансијско јачање удружења свештеника и верских службеника у време када су цркве и верске заједнице лишаване покретне и непокретне имовине и када су се суочавале са финансијским изазовима мотивисало је свештенике и верске службенике да приступе таквим удружењима. Тако је нпр. гарантовано снабдевање, које су свештеници почели да примају тек 1947. године, коришћено као инструмент за давање предности удружењима свештеника, јер су га у неким срезovima примали само чланови удружења.³² То је неминовно доводило и до подела међу свештеницима и стварало црквама и верским заједницама проблеме у одржавању дисциплине међу верским службеницима.

Колико дубоко је држава, која се декларативно одвојила од цркава и верских заједница, залазила у сферу верских послова показује и чињеница да је ДКВП доносила смернице и директиве за рад Савеза удружења православних свештеника и њихових републичких организација.³³ У том правцу крећу се и ставови чланова поменуте Комисије. Тако је један од њих на седници од 13. маја 1958. године критиковао поменута удружења због тога што врше штетан утицај „јер су активна по верској линији, а не раде послове ради којих су створена“.³⁴ Дакле, критиковано је то што се свештеници баве верским пословима, јер је ваљда очекивано било да се баве искључиво пословима које им је одредио режим. Циљ је био да се упошљавањем свештеника на пословима који немају везе са црквом и вером смањи утицај религије у друштву,³⁵ те да се снага и енергија цркава и верских заједница усмери у остварење државних циљева.

Када се говори о удружењима свештеника и верских службеника, треба напоменути да је у њиховом оснивању активну улогу имала обавештајна служба. Није непознато да су цркве и верске заједнице предмет интересовања безбедносних служби, али је доста ређе да обавештајне службе помажу и подстичу стварање посебних тела и удружења унутар верских организација. Како се из доступне документације Удбе види, она је била најважнији носилац борбе за формирање удружења свештеника, при чему се користила најразличитијим облицима обавештајног рада.³⁶ Срећко Милошевић, начелник кадровске

²⁸ Радић, Митровић 2012, 136.

²⁹ Честе су биле критике Комисије на рачун недовољног ангажовања свештеника чланова удружења у раду масовних организација, и то посебно у Социјалистичком савезу. Црквени крст је био свештеницима прихватљивији јер, по мишљењу Комисије, у њему нису видели политичку организацију. Радић, Митровић 2012, 143.

³⁰ Радић, Митровић 2012, 162.

³¹ Радић, Митровић 2012, 629.

³² Радић, 1995, 181.

³³ Радић, Митровић 2012, 38.

³⁴ Радић, Митровић 2012, 169.

³⁵ Радић, 2002а, 307.

³⁶ АС, Безбедносно-информативна агенција, 51, Клер.

службе Озне и Удбе за Србију и члан Комисије за верска питања Србије, на једној од седница је констатовао да се политички органи не баве верским питањима, те „да се њима баве само органи Удбе, па је тако постао полицијски проблем“.³⁷ Из наведеног се види да је веза државе са удружењима свештеника остваривана и преко служби безбедности. Полицијски модел заштите слободе вероисповести додатно је утврђен доношењем прописа који су предвидели да се регистрација верских организација врши код локалних полицијских органа.³⁸

Удружења свештеника и верских службеника и аутономија црква и верских заједница

Православна и Римокатоличка црква су са правом посматрале удружења свештеника као продужену руку режима, па стога таква удружења никада нису постала део аутономног поретка црква у Југославији. Иако их цркве нису признавале, законодавац је ставио удружења под заштиту државе, тако што је Законом о верским заједницама из 1953. године прописао да свештеници имају право да оснивању удружења на која се примењују општи прописи о удружењима.³⁹

Формално посматрано, формирање удружења свештеника могло би се посматрати као лични чин сваког од свештеника који је у том процесу учествовао. Такође, државни органи нису формално учествовали у формирању свештеничких удружења (иако су представници Савезне комисије за верска питања (СКВП) неретко били присутни), та удружења нису представљала државне органе и нису имала јавна овлашћења. Реч је, дакле, о приватним удружењима грађана који су се окупили са циљем остваривања заједничких циљева. Кључно питање које се поставља јесте да ли је постојање удружења свештеника представљало повреду аутономије црква и верских заједница? Иако би *prima facie* могло деловати да је реч о остваривању слободе сваког свештеника или верског службеника да приступа удружењима којима жели, детаљнија анализа ипак даје другачији поглед на ову проблематику.

Као што је већ речено, и поред свих државних притисака,⁴⁰ поменуте цркве никада нису признале постојање удружења свештеника, те самим тим она никада нису формално постала део црквених структура. Државни притисци откривају намеру државних органа да грубо повреди црквену аутономију наметањем новог црквеноправног ентитета који би у великој мери био под њиховом контролом. Удружења чији чланови једино могу бити свештеници одређене цркве или верске заједнице неминовно би имала потенцијал да угрозе аутономију те цркве или верске заједнице, па чак и да се наметну као део њихове унутрашње структуре под условом да привуку довољан број чланова. Из наведеног разлога се формирање тзв. сталешких удружења свештеника не може посматрати на исти начин као оснивање осталих удружења грађана чије чланство није везано за одређену цркву или верску заједницу. Оваква удружења заправо су више подсећала на неку врсту синдиката или отворене опозиције централним телима црква и верских заједница. Томе у прилог говори чињеница да је на једном од састанака председника СКВП са представницима Удружења православних свештеника ФНРЈ од њих затражено да имају толерантнији однос према епископату.⁴¹ Дакле, цркве и верске заједнице, иако нису призна-

³⁷ Радић, Митровић 2012, 168.

³⁸ Нпр. Закон о правном положају верских заједница, *Службени гласник СР Србије*, бр. 44/1977, чл. 7.

³⁹ Закон о правном положају верских заједница, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 22/1953.

⁴⁰ Радић, 1995, 181.

⁴¹ Радић, 2002b, 69.

вале таква удружења, јесу биле приморане да са њиховим представницима имају контакте, при чему се неретко дешавало да постоје отворени сукоби између удружења и епископата. Повреда аутономије цркава и верских заједница огледала се у чињеници да је формирањем удружења свештеника и верских службеника повређено њихово право да самостално уређују своју унутрашњу структуру. Оне су биле приморане да сарађују са једним новим ентитетом који им је наметан и коме су се оне оштро супротстављале.

Удружења свештеника и верских службеника у социјалистичкој Југославији била су блиско повезана са државним органима. Не само да су безбедносне службе помагале оснивање оваквих удружења, већ су и им комисије за верска питања радо пружале материјалну, организациону и сваку другу помоћ. Те везе су биле толико блиске да је Државна комисија за верска питања доносила смернице за рад не само републичких комисија, већ и свештеничких удружења,⁴² док је дугогодишњи председник Савеза удружења православног свештенства ФНРЈ протојереј Милан Смиљанић био и председник Комисије за верске послове при Председништву владе Народне Републике Србије (НРС), као и високи функционер на више положаја у државним структурама.⁴³ Одбијање Светог архијерејског сабора Српске православне цркве да 1953. године призна Удружење свештеника ФНРЈ било је протумачено као „отворени непријатељски акт против државе“.⁴⁴ Повезаност између државних органа и удружења посебно је била видљива у првим годинама након Другог светског рата, да би постепено почела да слаби, посебно након што је дошло до стабилизације односа између државе и цркава и верских заједница. Временом је и значај удружења опадао, а тиме и подршка државних органа њиховом деловању.

Поред наведеног, треба споменути и да су циљеви удружења свештеника и верских службеника били у великој мери неспојиви са учењем, али и ставовима цркава и верских заједница по многим питањима. Тако се у Правилима Удружења српског православног свештенства НР Србије наводи да су, између осталог, циљеви удружења увођење изборног система за сва црквена тела и сарадња са народном влашћу, а све то „у духу Народног фронта у коме су уједињене све позитивне снаге наших народа“.⁴⁵ Нespoјивост циљева удружења са мисијом, учењем и аутономним правом Српске православне цркве говори у прилог томе да су оваква удружења имала потенцијал да угрозе аутономну структуру Цркве, реформишу начин одлучивања у Цркви и заправо доведу до тога да један нови ентитет учествује у доношењу одлука које се тичу црквене организације, избора верских службеника и других значајних питања, а све противно вољи највиших црквених органа.

Да држава није поштовала аутономију Српске православне цркве, те да је преко удружења свештеника покушавала да подрије ауторитет њене јерархије показује и комуникација између свештенства и Комисије за верска питања НР Србије. Иако су се свештеници у првим послератним годинама обраћали Комисији преко својих архијереја, током 50их година таква врста комуникације постепено се води искључиво преко удружења свештеника.⁴⁶ Избегавање званичних канала комуникације преко епископата и централних црквених тела подривала је њихов ауторитет и слабила организациону структуру Цркве. Начин на који су удружења перципирали чланови Комисије за верска питања такође указује на то да је интенција државних органа била да удружењима наруше

⁴² Радић, Митровић, 2012, 38.

⁴³ *Jugoslavenski savremenici. Ko je ko u Jugoslaviji*, Hronometar, Beograd 1970.

⁴⁴ Радић, 2002, 382.

⁴⁵ Правила Удружења српског православног свештенства НР Србије, Весник Орган удружења православног свештенства народних република у ФНРЈ бр. 1, Београд 1948.

⁴⁶ Радић, Митровић 2012, 38.

аутономију верских организација. Тако се у записнику са седнице Комисије одржане 12. октобра 1955. године наводи да „код чланова удружења тешко се шири схватање да једино преко удружења могу да се супротставе неправилним одлукама виших црквених органа“.⁴⁷ Дакле, по мишљењу чланова Комисије, удружења су требала да буду опозиција црквеним властима, онда када те власти поступају неправилно, тј. када не делују у складу са државном и партијском политиком.

Закључак

Уставни модел одвојености државе и цркава и верских заједница карактеристика је комунистичких режима и последица идеолошких поставки на којима они почивају. Југословенско искуство одвајања државе од цркава и верских заједница показује да уставна норма о одвојености није била препрека за бројне интервенције државе у њиховим унутрашњим питањима: од избора верских великодостојника, структурисања унутрашње организације, формирања нових и независних организационих јединица, спречавања одржавања веза са центрима у иностранству и сл. Оваквим интервенцијама грубо је нарушавана њихова аутономија али и сам модел одвојености, што југословенски систем односа државе и религије сврстава у режиме секуларне контроле, а у првом периоду након Другог светског рата међу аболиционистичке режиме.

Појава и деловање удружења свештеника и верских службеника за време социјалистичке Југославије представљају један од перфидних видова борбе против цркава и верских заједница и нарушавања њихове аутономије. Имајући у виду да су државни органи заједно са службама безбедности подржавали и подстицали оснивање таквих удружења, као и да су касније контролисали њихов рад и покушавали да приморају цркве и верске заједнице да таква удружења легализују, тј. укључе у своју унутрашњу организацију, тешко се може говорити да је појава и деловање таквих удружења само израз слободе удруживања верских службеника. Удружења су била још један показатељ да је држава одабрала модел секуларне контроле, те да је за постизање те контроле подршка једног дела верских службеника могла бити изузетно корисна, а формализовање њиховог деловања кроз удружења јачало је њихову позицију у односу на званичне органе цркава и верских заједница.

Из анализираних записника Комисије за верска питања Србије види се да је она улагала озбиљне напоре у оснаживање таквих удружења, али и у успостављање снажне контроле над њима. У раду је указано на различите методе којима се држава служила да ојача удружења свештеника и верских службеника на уштрб цркава и верских заједница чији су свештеници и верски службеници чинили чланство тих удружења. Наведеним поступцима државни органи су повређивали аутономију верских организација, мешајући се грубо у њихова унутрашња питања. Иако би се могло тврдити да аутономија није повређена јер удружења нису била призната од стране верских организација нити су формално била део њихове структуре, до повреде аутономије је долазило јер су верске организације биле приморане да сарађују са једним новоформираним ентитетом који су чинили искључиво њихови верски службеници, а чији су циљеви неретко били у супротности са њиховим учењем и званичним ставовима. Осим тога, снажни притисци државе да се удружења укључе у унутрашњу организацију цркава и верских заједница, као и ускраћивање помоћи због њиховог одбијања да тако поступе указује на крајњи циљ који су државни органи имали када су удружења формирана, а то је стварање подобних ентитета унутар унутрашње структуре верских организација, што представља грубо нарушавање њихове аутономије.

⁴⁷ Радић, Митровић 2012, 142.

Феномен удружења свештеника и верских службеника остаје једна од контроверзи верске политике социјалистичке Југославије. У овом раду указано је на однос Републичке комисије за верска питања Србије према удружењима са територије њене надлежности са посебним акцентом на Удружењу православног свештенства. Даља истраживања требало би да обухвате однос осталих републичких комисија за верска питања према различитим удружењима верских службеника, као и деловање таквих удружења и њихов однос према црквама и верским заједницама чији свештеници и верски службеници су чинили њихово чланство.

Извори и литература

- АС, Безбедносно-информативна агенција, 51, Клер.
- Закон о забрани изазивања националне, расне и верске мржње и раздора, *Службени лист ДФЈ*, бр. 36/1945; Закон о уређењу народних судова, *Службени лист ДФЈ*, бр. 67/1945.
- Закон о потврди и изменама Одлуке о укидању и неважности свих правних прописа донетих од стране окупатора и њихових помагача за време окупације, о важности одлука које су за то време донете, о укидању правних прописа који су били на снази у часу непријатељске окупације, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 86/1946.
- Закон о правном положају верских заједница, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 22/1953.
- Закон о правном положају верских заједница, *Службени гласник СР Србије*, бр. 44/1977.
- Одлука о оснивању Верске комисије при Претседништву АСНОС-а, *Службени гласник Србије*, бр. 4/1945.
- Одлука уставотворне скупштине Федеративне Народне републике Југославије о проглашењу Устава Федеративне Народне Републике Југославије - Устав ФНРЈ, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 10/1946.
- Правила Удружења српског православног свештенства НР Србије, *Весник Орган удружења православног свештенства народних република у ФНРЈ*, бр. 1, Београд 1948.
- Уредба о оснивању Државне комисије за верска питања, *Службени лист ДФЈ*, бр. 62/1945.
- Ahdar, Rex, Leigh, Ian (2013): *Religious Freedom in the Liberal State*. Oxford: Oxford University Press.
- Akmađža, Miroslav (2022): *Zapisnici sjednica Komisije za odnose s vjerskim zajednicama NR/sr Hrvatske: 1955.-1961*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv.
- Barker, Renae (2019): *State and Religion: The Australian Story*. London: Routledge.
- Božić, Marko (2019): „Neither Secular State nor Laical Republic? Legal Position of Religious Communities in Communist Yugoslavia - Legal Framework Analysis“, *Pravni zapisi* No. 1.
- Durham, Cole, Scarffs, Brett (2019): *Law and Religion: National, International, and Comparative Perspectives*. 2nd ed, Frederick Maryland: Wolters Kluwer.
- Jugoslovenski savremenici. Ko je ko u Jugoslaviji*. Beograd: Hronometar 1970.
- Lazić, Ivan (1976): *Pravno-politički aspekti odnosa crkve i društva*. Zagreb.
- Novaković, Dragan (1991): „Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije“. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 33, 939-965.
- Petešić, Ćiril (1982): *Katoličko svećenstvo u NOB-u*. Zagreb: Vjesnikova press agencija, Globus, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama Izvršnog vijeća Sabora SRH.
- Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*. Zagreb: Stvarnost 1963.

Radić, Radmila, Kalkandjieva, Daniela (2023): „The Macedonian Orthodox Church-Archbishopric of Ohrid An Autocephaly in Progress“, *Autocephaly Coming of Age in Communion Historical, Canonical, Liturgical, and Theological Studies*. Volume 1, Roma: Pontificio Istituto Orientale.

Tonnes, Bernhard (1975): „Albania: An atheist state“ у *Religion in Communist Lands*. No. 3, 4-7.

Вуковић, Сава (1991): „Покушај стварања мађарске православне цркве у току другог светског рата“, *Црква: Календар Српске православне патријаршије за просту 1991*. Београд: СПЦ.

Ђукић, Далибор (2017): „Правни положај Хрватске православне цркве“, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Радић, Радмила (1995): *Вером против вере Држава и верске заједнице у Србији 1945-1953*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Радић, Радмила (2002a): *Држава и верске заједнице: 1945-1970 Део 1*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Радић, Радмила (2002b): *Држава и верске заједнице: 1945-1970 Део 2*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Радић, Радмила, Митровић, Момчило (2012): *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије: 1945-1978. године*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Радуловић, Милан (2014): *Обнова српског државно-црквеног права*. Београд: Фондација Конрад Аденауер, Хришћански културни центар др Радован Биговић.

Троицки, Сергије (1935): *Верска политика Краља Ујединитеља*, Нови Сад: Штампарија Јовановић и Богданов.

**THE RELATIONSHIP BETWEEN THE STATE AND RELIGIOUS
ORGANIZATIONS IN SOCIALIST YUGOSLAVIA: THE ESTABLISHMENT
OF A SECULAR CONTROL REGIME THROUGH CLERGY ASSOCIATIONS**

After the Second World War, a radical shift occurred in the relationship between the state and religious organizations across all states within the Soviet sphere of influence. The new authorities, guided by their ideological framework, viewed religion not only as a remnant of a backward and outdated social order but also as a direct competitor in the ideological indoctrination of the population. The separation of church and state was implemented rigidly, with the state's overt hostility toward the most influential religious organizations aiming to marginalize them socially. Contemporary research indicates that this model of strict separation, rather than delineating clear boundaries and removing the state from religious affairs, often resulted in significant state intervention in religious matters. This paper examines the extent to which this theory applies to the relationship between the state and religion in socialist Yugoslavia, focusing on the establishment, activities, and operations of clergy associations in the Socialist Republic of Serbia and the relationship of the Republican Commission for Religious Affairs with these associations. Additionally, the paper will explore the evolution of the legal framework governing the status of religious organizations and the practices of the authorities responsible for religious affairs. The aim is to highlight the gradual construction of a system of secular control over religious organizations, which led to significant infringements on religious autonomy.